

SEITSE MÕTET 20. SAJANDI EESTI AJALOOST*

TOOMAS HIIO

I

Eesti iseseisvuse taastamise ajal, nüüd juba 20 aastat tagasi oli ajalukku pöördumine loomulik. Mäletan – 1988/89. aasta talvel algatas professor Sulev Vahtre ajalooüliõpilaste kõnelennud. Õieti oli seegi taastamine, sest eesti üliõpilased käisid kas organiseeritult või siis kellegi kutsel linnades, alevites ja rahvamajades Eesti asjast kõnelemas juba sada aastat varemgi. Pärast Eesti Vabariigi sündi peeti isamaalisi kõnesid. Huvi nende vastu oli suur, kõneldi tavaliselt pidupäevaaktustel ja mõnikord Tartust tulnud kõnelejat igale poole ei jätkunud. Nii saadeti paljundatud kõned soovijatele postiga. Näiteks 1928. aasta Eesti Vabariigi aastapäeva eel kirjutas Johannes Paju Meeksist Eesti Üliõpilaste Seltsile: „Mäletatavasti saatsite Teie varemmail aastail Vabariigi aastapäevaks valmistatud kõned maale paljundatult ettekandmiseks. Et see varem nii oli, siis paluks saata ka tänavu neid, kui Teil olemas on. Nimelt Meeksi siinne rahvas on, nagu isegi teate, Vene piiri läheduses ja kulub üks tubli kõne ettekandmiseks ära. Jään lootma Teie vastutulelikkuse peale. Palun peatselt saata.”

Kui Sulev Vahtre kõnelennud taastas, olid kõnede teemaks peamiselt Eesti ajaloo pöördelised aastad. Tuli minulgi Vara kultuurimajas 1989. aasta veebruaris üks ettekanne pidada. Molotovi–Ribbentropi paktist, selle salaprotokollist ja mõlema tagajärgedest. NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi valimisteni oli siis veel kuu aega ja alles aasta lõpus kuulutas seesama kongress salaprotokollid õigustühiseks. Kuid ajakirjas Vikerkaar oli salaprotokollidest ja paktist juba põhjalikult kirjutatud, nii et häbisse ma ei jäänud.

Muidugi ei jäetud ka toona üldist rahvaharidust vaid professorite ja üliõpilaste omaalgatuse hooleks. Sovetiaegsed kolmveerandkohustuslikud poliitunnid käisid edasi, nüüd kõneldi „perestroikast”, „glasnostist” ja „uskorenijest”. Jätkusid ka ühingu „Teadus” lektorite avalikud populaarteaduslikud loengud. Keskendumine Eesti ajaloole oli ajastu pakutud võimaluse ärakasutamine ning ka märk sellest, et iseseisvuse taastamine ei olnud vaid väliseestlaste ja vanaisade unistus.

Taastatud Eesti riigi jaoks on Eesti 20. sajandi ajalugu midagi enam kui vaid üks kena pidukõne. Eestile on see tõe ja õiguse ja eneseteadvustamise küsimus ehk, kaasaegselt öeldes, identiteedi asi. Eesti Vabariik taastati 1991. aastal sellesama riigina, mis oli välja kuulutatud 1918. aastal, õigusliku järjepidevuse põhimõttel. Suurem osa meile olulistest riikidest tunnistab seda ega pea meid Nõukogude Liidu lagunemisel iseseisvunud liiduvabariigiks nagu näiteks Turkmenistani. Sellest omakorda tuleneb me kodakondsuspoliitika ja omandipoliitika. Kuid õigusjärglus pole vaid riiklik. Eestis on taastatud hulk asutusi ja ettevõtteid ning lugematu arv kodanikuühendusi. Need me oleksime ehk saanud taastada ka siis, kui Mihhail Gorbatšovi

* Artikkel on avaldatud ajakirjas Tuna nr. 4/2010, lk. 2–7.

visioon renoveeritud NSV Liidust oleks teostunud. Esimesed seltsid taastatigi juba Gorbatšovi ajal.

II

Omandiga on lugu teisiti. Ükski rahvusvaheline konventsioon ei sätesta eraomandit omandi ainuvõimaliku vormina. Selleks on maailm liiga mitmepalgeline. Eraomand on eelkõige Euroopa panus maailma asjade ajamise korraldamisse.

700-aastase orjapõlve lugu on paljuski aegade algusest peale eestlastele kuulunud maa äravõtmise lugu. Nii pole ime, et ehkki umbes pool Eesti põllumajanduslikust maast oli Esimese maailmasõja lõpuks juba talupojaseisuse valduses, oli just 1919. aasta maaseadus see, mis tegi eestlaste enamikust Eesti Vabariigi toetajad. Maaeraomand sai Eesti omariikluse alustalaks. Me teame, et keelatud enamlaste kõrval oli siis Eestis veel kolm erakonda, mille programmid rohkem või vähem lähtusid marksistlikust õpetusest. Ilma nende toetuseta poleks maareformist asja saanud. Väikemaomandit Eesti eesmärgiks seades saagisid need erakonnad ise sedasama oksa, millel istusid.

30 aastat hiljem võeti maa ära. Sovetliku tasalülitamise GOST lihtsalt ei näinud ette teistsugust võimalust kui kolhoosid. Nüüd oli maa äravõtmine üks jämedamaist okkaist eestlase hinges, mis sovetlikku korda lõpuni omaks võtta ei lubanud. Vaatamata venestamisele, vägivallale, võõrale võimule ja suure hulga võõraste maaletoomisele oli ka Eestis kriitilise lähedal nende mass, kelle jaoks oli esmatähtis odav tuba, tasuta arstiabi ja eriti riiklikult garanteeritud võimalus tunda end võrdsena ka nendega, kellega võrdne ei olda.

1990. aastatel anti suurem osa konfiskeeritud omandist endistele omanikele või nende järeltulijatele tagasi. See tähendab, et taastatud Eesti Vabariik tunnistas eraomandi likvideerimise ebaõiglaseks ja õigusvastaseks. Muidu poleks ju tagasi antud. Maaomand on Eesti ajaloolastegi jaoks nii iseenesestmõistetav, et suuremat uurimistööd omandi uuema ajaloo kallal tehtud pole. Hoolimata sellest, et kultuur on vaid oluline, omand ikka põhiline. Osaliselt tuleneb see kindlasti ka Eesti humanitaarharitlaskonna juba terve sajandi hallparunlust trotsinud vaimust.

Asjade väärtus selgub võrdluses. Meil on omandi asjus hästi läinud. Kui mõtleme kas või mitmele Ida-Euroopa riigile – Ida-Saksa junkrute suurmaaomandile, juutide varadele mitmes riigis või ka sakslaste varadele Poolas, Tšehhis ja Ungaris ning hoopiski mitte 70 aastat Nõukogude Liidu rüpes olnud natsioonidele. Varade tagastamise iseenesestmõistetavus Eestis tuleneb meie 20. sajandi ajaloost, mis meile on selge, kuid võõraile tihti seletamatu.

III

Me ei mõtle enam nagu eespoolsiteeritud Johannes Paju – või ka juba ei julge enam öelda –, et Eesti iseseisvus on sündinud ja taastatud kui Nõukogude Venemaa eitus. Kuigi just nii see on. Kõigepealt võitis Eesti Vabadussõja. Ka 1940. a. alanud okupatsiooni mittetunnustamine algas

okupeerimise hetkest ning kestis kuni selle lõpuni. Eesti ei ole endine liiduvabariik nagu näiteks Kõrgõzstan, millel tuli iseseisvaks hakata, sest liitu enam polnud. Seegi on meile selge, kuid teistele sageli seletamatu. Me ei saa end siin võrrelda isegi mitte soomlastega, kelle riikluse alus, parlament ja rahasüsteem rajati personaalunioonis Vene keisriga, kuid kes sellest hoolimata pidid 20. sajandil Nõukogude Venemaaga kolm korda rahu tegema. Okupatsiooni lõpp lubas eestlastel taastada kõik kodanikuühendused, Kaitseliit kaasa arvatud. Soome austab oma lepinguid, järelevalvekomisjoni 1940. aastatel seatud keelud kaasa arvatud. Kuid YYA-lepingule vaatamata on soome keeles mõiste *ryssäviha*, mida eestlastel ei ole.

IV

Kas me tõesti räägime ja kirjutame Eesti 20. sajandi ohvritest ja eestlaste kannatustest liiga palju, nagu mõnikord on ette heidetud? See küsimus on retooriline ja retoorilistele küsimustele ei ole vastuseid. Jällegi on abiks võrdlus ja hulk erinevaid näiteid isegi vaid Euroopast. Eeskätt on möödunud kolmveerandsajandi jooksul olnud tähelepanu keskpunktiks Teine maailmasõda ja selle tagajärjed. Meil pole mõtet otsida ühisjooni Saksamaa ega Venemaaga – nende roll sõjas ja toimetulek sõja tagajärgedega kuuluvad hoopis teise mõõtkavasse. Saksamaa toimetulekut tuleb sellest hoolimata tunnustada – on saadud üle kahest kaotatud maailmasõjast ja toime tulnud kahe totalitaarse režiimi tagajärgede õigusliku reguleerimisega. Rahvuslikku alateadvusse juurdunud ülevõimendatud poliitiline korrektsus koos suure hulga tabuteemadega on ju õieti üsna väike kooliraha selle eest.

Eestil ei ole põhjust pretendeerida ei suuremale tükile kogusüüst ega ka ohverdusest ja suurest võidust. Kuid meil ei tasu otsida paralleele ka Prantsuse, Norra ja Hollandi vastupanuliikumise või Taani passiivse vastupanuga, rääkimatagi juutide vereohvrist. Eesti kaotas oma iseseisvuse võitluseta nagu Tšehhimaal, kuid oli kaks korda okupeeritud. Ka Poola oli kaks korda okupeeritud, kuid oli lõpuks võitjate poolel ja sunniti leppima pakutud territoriaalsete kompensatsioonidega alade eest, mida Stalin tagastada ei kavatsenudki.

Siiski ühendab Eestit teiste Ida-Euroopa riikidega 20. sajandi ajalooga tegelemine riiklikul toel ja initsiatiivil väljaspool akadeemilist ajaloolaskonda ja asjaarmastajate seltsinguid. Mõnikord öeldakse, et kui midagi muud üle ei jää, siis moodustatakse komisjon. Teel Tallinnast Skopjesse kohtame kümneid 20. sajandi ajaloo tegelevaid komisjone. Aga see ei ole vaid idaeurooplaste asi – vähemalt teist sama palju 20. sajandi ajaloo probleemidega tegelevaid veerand-, pool- ja täisriiklikke komisjone ja instituute leiame ka Berliini ja Viini kaudu Lissaboni suunas reisides.

Rohkete instituutide ja komisjonide tegevus pole vaid probleemi kõrvalejuhtimise abinõu. 20. sajandi teise poole Ida-Euroopat valitsenud totalitaarsete ja mittedemokraatlike režiimide jaoks oli 20. sajandi ajalugu midagi, mille kehtestas võimupartei keskkomitee, jälgides ühtlasi õigest liinist kinnipidamist ja korraldades kõrvalekaldujate karmi karistamist. Tsensuur, keelatud raamatute nimekirjad, erifondid ja suletud arhiivid pidid garanteerima ainukehtiva skeemi puhtuse säilimise.

Kui võim kehtestab ajalookäsitluse riikliku sunniga, siis järeldeb sellest, et kuskil on ka päris ajalugu, lugu tegelikult toimunud asjadest, mille ilmsikstulekut võim peab ohtlikuks ja üritab oma alamate eest peita. Nii oligi, nagu selgus kommunistlike režiimide kokkuvarisemisel.

V

Varem keelatud ja peidetud ajaloosündmuste süstemaatiline väljatoomine avatud või ka veel avamata arhiividest, samuti mälestuste ja tunnistajate abil ongi enamiku Ida-Euroopa ajalookomisjonide ja mitteakadeemiliste lähiajalooinstituutide eesmärk. Kuid on ka praktilisemaid töid. Totalitaarsete režiimide kuritegude ohvreid toetatakse riiklikult. Raha väljamaksmine eeldab seadusi ja reegleid. Eeldab põhjendamist, kellele maksta ja kellele mitte. Kannatuste kategooriatesse jagamine ja mõõtmine võib tunduda ebainimlik, kuid seadus ja raamatupidamine pisaraid ei usu. Kui jaotatakse, on alati neid, kes valskusega saajate sekka kipuvad. Seetõttu peavad reeglid olema selged. Nii loetakse Siberi-aastaid, üritatakse ka dokumenteerida enese ja oma laste varjamist jne. Sageli on rahast veel olulisem riiklik tunnustus, nagu on näidanud „Murtud rukkilille” märkide annetamine.

Kommunistliku režiimi, olgu siis totalitaarse või mittedemokraatliku, repressiivsus ei lõppenud Stalini ja tema Ida-Euroopa epigoonide surma või asendamise, erinõupidamise ja julgeoleku tribunalide kaotamise ning Gulagi kokkutõmbamisega. Nekrassovit parafraaseerides – neid, kellel oli Nõukogude Liidus halb elada, oli palju kuni selle riigi lõpuni. Nii ei piirdu ka taotlused üleelatu hüvitamiseks vaid stalinismiajastu kannatustega. Ühed soovivad, et samadel alustel küüditamisega kompenseeritaks ajateenistus Nõukogude Liidu sõjaväes, teised loodavad hüvitust loomepalangu enneaegse summutamise eest totaalse tsensuuri tingimustes. On ka kolmandad, neljandad ja viiendad. Nii on ajaloolaste tööks olnud ka küüdituse ja vangistuse detailsem eritlemine ja isegi allhanked vabadusvõitluse defineerimise alal.

Eesti, Läti ja Leedu, kuid ka Poola sattumine kahe totalitaarse riigi okupatsiooni alla võimaldas tuhandeid olukordi, kus ohvritest said süüdlased või ka süüdlastest ohvrid. Nendel keerulistel puhkudel tuleb leida toetuspunkt tõe ja õiguse jaluleseadmiseks. Kui okupeerijaid on kaks, on tagantjärele mõtestajatel ahvatlus valida pool – või vähemasti üritada vastata küsimusele, kumb okupant oli parem. Eesti seaduseandja – ja siin tuleb tõsta kübarat nii me juristide kui ka ajaloolaste ees – on suutnud nendest karidest mööda loovida. Toime tuldi isegi 20 aastat vindunud järelümberasujate varade vaidlusega, ehkki selle tüli siirded ilmutavad veel mõningaid elumärke.

Lõpuks, kui me räägime kuritegudest, siis on alati ohvrite kõrval ka süüdlased, kes kannatusi põhjustasid ja kes unustamisest eelkõige huvitatud on. Sõjasüüdlaste karistamise rahvusvaheline vorm valati Nürnbergis. Nürnbergi tribunali pidamise võimaldas Saksamaa purustamine ja tingimusteta kapituleerumine. Nõukogude Liiduga nii ei läinud, see lihtsalt vajus laiali. Puudus ka rahvusvaheline tahe süüdistada kommunistlikul ideoloogial rajanenud režiime Euroopas, kauge Kambodža on võõravõitu erijuhtum. Huvirühmade poolt mitmel pool kokku kutsutud ühiskondlikud tribunalid on jäänud väiksemat mõõtu meediasündmusteks. Ida-Euroopa riikide Euroopa Liitu vastuvõtmine on siiski kaasa toonud Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee ja Euroopa Parlamendi totalitaarseid režiime hukkamõistvate

deklaratsioonide vastuvõtmise. Rahvusvahelised konventsioonid sõjakuritegude, genotsiidi ja inimsusvastaste kuritegude ning nende aegumatuse kohta on lubanud mitmel riigil tegelikud süüdlased kohtu ette tuua. Siin on Eesti olnud pioneeride hulgas, Eesti kohtusüsteemi langetatud süüdimõistvad otsused inimsusvastastes kuritegudes, mis on Euroopa Inimõiguste Kohtusse edasi kaevatud, on seal õigeks tunnistatud.

VI

20. sajandi totalitaarsed režiimid ja nende kuriteod on aja möödudes andnud põhjust meelevaldseteks üldistusteks. Eestis konserveeriti sovetiajal Teise maailmasõja ja selle tagajärgedega rahvale pandud koorem. Tõde ja õigus ei selgunud sõjajärgsetel aastakümnetel, asjad on selgeks räägitud viimasel kahekümnel aastal. Nii on meie kontakt rohkem kui poole sajandi taguste probleemidega palju otsesem kui Lääne-Euroopas, Ameerikast rääkimata, kus see on vaid ajalugu. Deklaratiivne hukkamõistmine on tavaliselt lihtsam kui sisuline mõistmine. Eestilt on veel üsna hiljuti nõutud eraldi deklaratsiooni Relva-SS-i kuritegelikuks kuulutamiseks, silmas pidades eeskätt 20. eesti SS-diviisi. Neile, kellele see on vaid ajalugu või vaid väike osa rahvusvahelistel konverentsidel aetavast mälupoliitikast, võib eestlaste soovimatus seda teha tunduda signaalina ühiskonna natsimeelsusest – mis see neile maksaks, küsivad nad. Kedagi ei huvita, kui sunniviisiline või vabatahtlik oli eesti meeste teenistus Himmleri väes, rääkimatagi vabatahtliku teenistuse põhjustest. Neile, kellele see on vaid kauge maa kauge ajalugu, ei lähe ka korda valik, mille ette seatakse selles väes surma saanud mehe lapselaps – ta sunnitaks alla kirjutama blankovekslile, millega tema vanaisa, keda ta ei ole näinud, kuulutatakse kurjategijaks. Meie teame, et küsimus ei olnud mitte mõnesajas ajupestud fanaatik, vaid kahekümnes aastakäigus parimas eas meestes. Deklaratsiooni nõudjate üleolevus erisusi ei tunnista, kui kehtestatud standard on teistsugune.

Oma ajalootõe jõuga kehtestamise katsed ei ole võõrad ka demokraatlikule maailmale. Poliitika on võistlus võimu pärast, kus võidab see, kelle argumendid on veenvamad. Kuigi ideoloogia ja poliitika teaduse sulgedega ehtimine on omane totalitaarsetele ideoloogiatele – kas on keegi kuulnud midagi teaduslikust demokraatiast? –, ei kohkuta ka demokraatlikus poliitilises väitluses võimaluse ees muuta oma poliitiline argument veenvamaks, väites, et see on teaduslikult põhjendatud. Mõnikord töötavad asjad ka vastupidi – poliitikast ja õigusest leitakse tuge ajaloosündmuse toimumise kinnitamiseks. Prantsusmaa ja veel mitu riiki on kriminaliseerinud holokausti eitamise, hoolimata intellektuaalse eliidi ja sõnavabaduse kaitsjate vastuseisust. Niisugune eelnõu on juba mõni aasta arutusel ka Euroopa Liidu koridorides. Prantsusmaa on kriminaliseerinud ka armeenia genotsiidi eitamise. Venemaa ei jäta juhust kasutamata, et parodeerida Lääne ettevõtmisi oma huvides. Selles võtmes võime mõista sealse presidendikomisjoni eelmise aasta seadusandlikke initsiatiive abinõudeks nende vastu, kes ajaloost „valesti” kirjutavad. Järelikult on kuskil keegi, kes jälle teab, kuidas on õigesti ... Võit Suures Isamaasõjas ja kantud kannatused on ju jätkuvalt Venemaa rahvusliku identiteedi tugisambaks. Seda mängu pole tahtnud kõrvalt vaadata me saatusekaaslaste leedulaste seadusandjad, kes paroodiale tõsimeelselt vastu astudes on algatanud nii sovetliku kui ka natsliku okupatsiooni eitamise kriminaliseerimise. Muidugi annab niisugune seadus relva nende

vastu, kelle ühe või teise riigi poliiteliit soovib äärmuslasteks demoniseerida. Kuid tõde ja õigust siit ei sünni. Vastupidi – kui väidet ajaloolise sündmuse toimumise kohta peab kaitsma kaelakohtu ähvardusega, kas ei sea see siis väite tõele vastavust hoopis kahtluse alla?

Lõpuks tuleb küsida, kas 20. sajandi ajalugu, mida uuritakse ja kirjutatakse riigi poolt rahastatud komisjonide või ka riigi toetust leidvate erainitsiatiivil mittetulundusühingute poolt, ongi ametlik ajalugu, eriti silmas pidades selle suurt tähendust nii me argipäevas kui ka kodanikutunnetuses? Siin ei ole ühest vastust olemas, see sõltub nii võimu taotlustest kui ka ajaloolaste pädevusest ning võimu ja ajaloolaste omavahelistest suhetest. Ahvatlust asendada üks totalitaarne ajalooskeem teise ja endale sobivamaga on pärast idabloki kokkuvarisemist märgatud nii Balkanil kui ka Dnepri ääres. Anekdootlikum, kuid seda sümboolsem on lugu ühe Daugava-äärse punaste küttide monumendi ümberkehastumisest valgete küttide ausambaks. Kindlasti on oma roll mängida rahvuslikul meelelaadil ja keskmisel haridustasemel. Laiemalt võttes näeme siin aga teadmise ja usu vastasseisu. On neid, kes on kaotanud lootuse teadmise võidukäiku ja soovivad asendada selle usuga riiklikult kehtestatud ajalooskeemi vasturääkimist mittedallivasse ainuõigsusse.

VII

Kui kõrvale jätta – aga mitte unustada – Elmar Tambeki juhitud ZEV-i tegevus ning hiljem paguluses tehtud töö, on Eestis väljaspool akadeemilist ajalooteadust okupatsioonide ajalugu uuritud juba 20 aastat. Sõjajärgsed erakorralised komisjonid jätame siit meelega välja. Alguses olid Arno Kõörna juhtimisel koostatud „1940. aasta Eestis” (1990) ja Juhan Kahki juhtimisel kokku pandud ingliskeelne kogumik „*World War II and Soviet occupation in Estonia. A damages report*” (1991). Järgnesid okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku (parlamendi)komisjoni raamatud ja nende „Valge raamat” (2005) ning kümme köidet „Memento” Eesti Represseeritute Registri Büroo poliitiliste repressioonide ohvrite lühibiograafiaid. Eesti lähenemine Euroopa Liidule ja NATO-le tõi kaasa vajaduse rahvusvahelisema kandepinnaga komisjoni järele – president Lennart Meri poolt kokku kutsutud Inimsusvastaste Kuritegude Eesti Rahvusvaheline Komisjon (1998/1999–2008/2009) seadis kokku kolm raportit esimese ja teise sovetiokupatsiooni ning Saksa okupatsiooni kohta, üritades kõikehõlmavalt haarata inimsusvastased kuriteod ja genotsiidi Eestis ja Eesti kodanike suhtes lähtuvalt nende kuritegude kõige kaasaegsematest definitsioonidest. President Toomas Hendrik Ilvese asutatud Eesti Mälu Instituut (2008/2009–) jätkab seda tööd okupatsiooniaja uurimisel väljaspool inimsusvastaste kuritegude ja genotsiidi definitsioone, võttes aluseks Inimõiguste Ülddeklaratsiooni.

Küsimus, mis oli sovetiajas õieti halba, ootab veel üldistavat vastust. Et me võiksime võimalikult suure osa sellest ajalukku maha jätta.